

**УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ**

**НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ЦЕНТР ГУМАНІТАРНОЇ
ОСВІТИ**

Кафедра історії та мовознавства

Л. М. Близнюк

**ЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ У ВИВЧЕННІ
ЗВУКІВ. ГОЛОСНІ ТА ПРИГОЛОСНІ**

Конспект лекції
з дисципліни
«ВСТУП ДО МОВОЗНАВСТВА»

Харків 2020

Близнюк Л. М. Лінгвістичні аспекти у вивченні звуків. Голосні та приголосні: Конспект лекції. – Харків: УкрДУЗТ, 2020. – 42 с.

Конспект лекції підготовлений відповідно до програми навчального курсу «Вступ до мовознавства» і є складовою даного навчально-методичного комплексу.

У конспекті лекції розглядається питання лінгвістичного аспекту щодо розподілу голосних і приголосних звуків сучасної української літературної мови, надається їх лінгвістична та семантична характеристика, варіанти.

Конспект лекції призначено для студентів спеціальності «Переклад та англійська мова і література».

Табл. 1, бібліогр.: 5 назв.

Конспект лекції розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри історії та мовознавства від 03 лютого 2020 р., протокол № 6.

Рецензент

доц. С. І. Нешко

ЗМІСТ

Вступ.....	4
1 Лінгвістичний аспект у вивченні звуків. Акустична характеристика звуків мови. Голосні та приголосні.....	6
2 Класифікація голосних та приголосних.....	8
2.1 Голосні звуки.....	9
2.1.1 Класифікація голосних.....	10
2.1.2 Артикуляційна схема голосних.....	12
2.2 Класифікація приголосних звуків.....	13
2.2.1 Класифікація приголосних за участю голосу та шуму..	17
2.2.2 Класифікація приголосних за місцем творення.....	18
2.2.3 Класифікація приголосних за способом творення.....	19
2.2.4 Класифікація приголосних за твердістю/м'якістю.....	20
2.2.5 Вимова м'яких приголосних.....	20
3 Асиміляція приголосних.....	21
4 Фонема і звук. Диференційні та інтегральні ознаки фонемі....	23
5 Позичії фонем.....	25
6 Спеціальні знаки фонетичної транскрипції.....	28
6.1 Принципи та завдання точної фонетичної транскрипції....	33
Список літератури.....	42

ВСТУП

Будь-яка мовна одиниця (морфема, слово, речення) передається через звукове вираження. Звукове вираження – це матеріальна оболонка мови. Матеріальна звукова форма мови є об'єктом фонетики.

Фонетика (від гр. *phone* «голос, голосовий звук», *phônētikōs* «звуковий») – наука, яка вивчає звуки мови.

Об'єктом вивчення фонетики є не тільки окремо взяті звуки, а й закономірності їх поєднання (сполучуваність), фонетичні процеси (вплив позиції звука у слові та сусідства інших звуків на його звучання), природа й структура складу, а також наголос та інтонація.

Розрізняють фонетику загальну і конкретну. Загальна фонетика вивчає загальні особливості, характерні для звуків усіх мов. Конкретна фонетика вивчає звуки певної мови або якоїсь групи мов.

Звуки можна вивчати як у синхронічному, так і в діяхронічному (історичному) аспектах. Відповідно до синхронії і діяхронії розрізняють описову й історичну фонетику. Описова фонетика вивчає звукову систему мови на певному етапі її розвитку. Історична фонетика встановлює формування звукової системи мови, закономірності й тенденції її розвитку.

Для дослідження звуків описова фонетика використовує безпосереднє спостереження і різні експериментальні методи: палатографію (визначає місце зіткнення язика з піднебінням при творенні звука); рентгенографію (дає змогу визначити положення всіх органів мовлення при творенні звука); осцилографію (перетворення звукових коливань на електричні, запис їх на екрані й встановлення таким чином довготи, висоти та інтенсивності звуків); спектрографію (фіксування спектра звука, тобто визначення його загальної акустичної картини, сукупності значень амплітуд його частотних складників).

Лінгвістична дисципліна, яка вивчає звуки мови за допомогою точних приладів та апаратів, називається експериментальною фонетикою.

Окремо виділяють зіставну фонетику, яка виявляє і характеризує спільне й відмінне в звукових системах двох чи більше мов.

Фонетика має велике практичне значення. Знання з фонетики необхідні для створення алфавітів для безписемних мов, для удосконалення графіки й орфографії, для навчання орфоєпії рідної і, особливо, іноземної мови (як правило, іноземну мову починають вивчати з фонетики), для виправлення недоліків мовлення (логопедія) і навчання розуміння звукової мови глухонімими (сурдопедагогіка), для автоматичного розпізнавання мовлення електронно-обчислювальною машиною (навчити машину розпізнавати передавану людським голосом інформацію). Фонетист із тонким звуковим відчуттям, почувши декілька фраз незнайомця, може багато чого дізнатися про нього. Згадайте професора Хіггінса з «Пігмаліона» Б. Шоу, який із перших слів безпомилково визначав, звідки родом його співбесідник.

Фонетика пов'язана з такими нелінгвістичними дисциплінами, як фізика (акустика), анатомія, фізіологія (творення звуків) і психологія (мовленнєва діяльність людини є частиною її психічної діяльності).

Звуки мови можна одночасно розглядати як фізичні, фізіологічні і лінгвістичні явища. Фізичний аспект звука – це його звучання, акустика, фізіологічний – творення його мовленнєвим апаратом, лінгвістичний – його функція в мові. Відповідно до цих аспектів у вивченні мови розрізняють акустичну, артикуляторну й функціональну фонетику.

Звук – найкоротша частина мовленнєвого потоку. Фонема – найменша структурна одиниця звукової будови мови, вона може виявлятися у звуковому потоці в кількох виявах, характеристика яких буде наведена нижче.

1 ЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ У ВИВЧЕННІ ЗВУКІВ. АКУСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗВУКІВ МОВИ. ГОЛОСНІ ТА ПРИГОЛОСНІ

Мовлення є доступним для сприйняття завдяки матеріальній вираженості власних знаків. Ці знаки – звукові (при усному спілкуванні) та графічні (при письмовому). Саме тому вивчення звукової складової мови є невід’ємною частиною мовознавства. Цей розділ називається фонетикою.

У звуковій мові, яка є основним знаряддям спілкування людей, усі мовні значення виражаються тільки за допомогою звуків, отже, звуки є матеріальним засобом реалізації в мові граматичних категорій і найрізноманітніших лексичних значень слів. Саме тому фонетика тісно пов’язана з іншими розділами науки про мову – лексикологією та граматиною. Мовні звуки часто називають будівельним матеріалом і для лексики, і для граматики.

Звуки можна вивчати з різних поглядів. Так, звук — це найменша, неподільна мовна одиниця. В українській мові, як і в будь-якій іншій, звуків дуже багато, вони характеризуються різними акустичними й фізіологічними властивостями.

Розділ фонетики, який вивчає соціальну функцію звуків, називається фонологією. Основна одиниця фонології — це звукотип, або фонема, — найкоротша неподільна уявна частина мовленнєвого потоку, яка слугує для творення, упізнавання й розрізнення морфем, слів та речень. Так, теорія фонемі функціонує у науковому обігові ось уже майже сто років. З’ясування особливостей розвитку теорії протягом цього періоду дає можливість визначити перспективу подальших досліджень. Особливо актуальною є оцінка внеску українських науковців у розвиток теорії фонемі, оскільки аналіз доробку вітчизняних мовознавців допоможе визначити основу, на якій будувалися українські лінгвістичні, зокрема, фонологічні, традиції, з яких виходимо і які маємо на увазі, розвиваючи науку про мову на сучасному етапі. Встановлення можливих впливів інших лінгвістичних (фонологічних) шкіл на українську фонологічну школу дозволяє визначити контекст, у якому розвивалася теорія фонемі в Україні протягом ХХ-ХХІ ст.

Термін «фонема» (від грецького *phonema* – «звук») уперше вжив французький фонетист А. Дюфріш-Деженет у 1873 р. з метою заміни досить незручного для використання терміна «*son du langage*». Ян Бодуен де Куртене вказав на різницю між «*phone*» («звук мовлення») та «*phoneme*» (фонемою), а М. Крушевський, учень Я. Бодуена де Куртене, висловив пропозицію вживати термін «фонема» на відміну від терміна «звук».

Фізичних звуків, які використовує мова, є безліч. У цьому легко переконатися, вимовивши по-різному, наприклад, слово «так» — радісно або крізь зуби, протяжно або швидко, пискляво або басом тощо. Як би воно не звучало, ми завжди його сприймаємо як те саме слово, тобто розрізняємо в ньому три звукотипи так, як і ніколи не сплутуємо його з іншими словами: *тук, тик; там, таз; мак, рак, лак, гак, бак*. Отже, безліч фізичних звуків, які чуємо від різних мовців, ми певним чином зводимо до невеликої кількості звукотипів, упізнаємо їх і завдяки цьому сприймаємо слова, речення, а відтак і закодовану в них інформацію. Таких звукотипів в українській мові є 38. З них побудовані всі слова, що є в ній.

Розділ фонетики, який вивчає соціальну функцію звуків, називається фонологією. Основна одиниця фонології — це звукотип, або фонема, — найкоротша неподільна уявна частина мовленнєвого потоку, яка слугує для творення, упізнавання й розрізнення морфем, слів та речень. Виділення фонем із мовленнєвого потоку відбувається завдяки такій людській здатності, як упізнавання (ідентифікація) предметів.

Джерелом мовного звука є повітряні хвилі, які обов'язково сприймаються вухом, бо звуки, які не сприймаються органами чуття людини, – це не звуки мови (ультра-, інфразвук). З'ясування фізичної природи мовних звуків передбачає вивчення їх інтенсивності (сили), висоти, тембру, тону, тривалості в часі, тобто власне акустики, тому цей аспект має ще назву «акустичний»

Чим більшою є амплітуда коливання голосових зв'язок під тиском видихуваного повітря, тим більшою стає інтенсивність (сила) звука. Одиниця виміру рівня інтенсивності – децибел (дБ). Висота звука визначається швидкістю коливань за одиницю часу. Одиниця виміру висоти звука – герц (гц = 1 повне коливання за секунду).

Звук тим вищий, чим більше коливань за одну секунду. Найвищий звук – і, дещо нижчі – и, е; м'які приголосні вищі, ніж тверді. Звуки мови можуть мати забарвлення – тембр звучання, який визначається резонатором (порожнини рота, носа, глотки). Наприклад, [м], [н] мають носовий відтінок.

Довгота звуку залежить від різних факторів, наприклад, від позиції в слові, від наголошення: у слові веселий наголошений [е] довший, ніж ненаголошений. Найдовші – м'які, глухі приголосні; найкоротший – [р]. У зв'язку з цим аспектом головними компонентами звуків людської мови є голос і шум.

Голос (тон) виникає внаслідок періодичних коливань повітряного середовища, а шум – внаслідок неперіодичних коливань. У чистому вигляді тони і шуми зустрічаються рідко. Вони здебільшого прилучаються один до одного. Залежно від того, що лежить в основі звука – тон чи шум – вони поділяються на голосні й приголосні.

Таким чином, голосні – це звуки, в основі яких лежить тон. Вони утворюються в гортані: ротова порожнина відкрита широко, струмінь видихуваного повітря відносно слабкий, бо не зустрічає додаткових перепон. Приголосні – звуки, в основі яких лежить шум, до якого може долучатися й голос (наприклад, при утворенні дзвінких приголосних). Вони утворюються переважно у ледве відкритій ротовій порожнині; струмінь видихуваного повітря – сильний.

Оскільки дослідження функцій звукових елементів у процесі комунікації здійснюється за допомогою мовознавчих (лінгвістичних) методів дослідження, то цей аспект має назву також лінгвістичний. Розгляд звуків у цьому аспекті розпочався порівняно недавно – понад 150 років тому в російському та українському мовознавстві.

2 КЛАСИФІКАЦІЯ ГОЛОСНИХ ТА ПРИГОЛОСНИХ

З акустичного погляду всі звуки мови поділяються на голосні й приголосні, які розрізняються співвідношенням голосу (тону) і шуму. Якщо голосні складаються з чистого голосу і шуму в них немає, то приголосні складаються з голосу і шуму або лише шуму.

Отже, голосні – це тональні звуки. Приголосні обов'язково містять у собі шум. Співвідношення голосу і шуму в різних групах приголосних залежить від їх природи.

Голосні та приголосні розрізняються й за артикуляційними характеристиками. Так, при творенні голосних у мовленнєвому апараті немає перешкоди, так що струмінь повітря проходить вільно. При творенні приголосних видихуваному повітрю доводиться долати перешкоди. Різною є і м'язова напруга: при творенні приголосних вона є значно більшою. Крім того, у творенні голосних беруть участь інші м'язи, ніж у творенні приголосних: у першому випадку ті, які служать для відкривання рота, а в другому ті, які служать для закривання рота.

Голосні та приголосні розрізняються і функціонально. Особлива функція голосних полягає в тому, що вони є вершиною складу, тобто складотворчими. Правда, ця ознака не є абсолютною. У деяких мовах складотворчими є й сонорні приголосні. Однак загалом голосні мають більшу складотворчу силу.

2.1 Голосні звуки

При артикуляції голосних голосовий канал максимально відкритий, а приголосні артикулюються при повному чи частковому звуженні ротової порожнини, через яку проходить видихуваний струмінь повітря.

Відмінності між окремими голосними звуками полягають в особливостях типового для кожного з них тембру.

Найпоширенішою класифікацією голосних є артикуляційна, тобто за ступенем просування язика вперед або назад і ступенем його підняття при творенні. За цими ознаками голосні поділяються на **голосні переднього, середнього та заднього рядів і низького, середнього та високого піднесення.**

Голосні звуки акустично найбільш виразні, диференційовані, під наголосом.

Визначальна роль у творенні голосних належить язику. Завдяки тому, що язик легко рухається у горизонтальному та вертикальному напрямках, змінюється форма і розмір резонатора, від чого і залежить якість голосного.

Місце артикуляції голосного визначається позицією спинки язика в горизонтальному напрямі щодо піднебіння. Якщо в задній частині ротової порожнини виникає великий простір, що служить резонатором, а до твердого піднебіння більше чи менше піднімається передня частина язика, то утворюються голосні переднього ряду /і, и, е/, а якщо при вимові звука більша частина язика зосереджена в задній частині ротової порожнини і піднімається до заднього піднебіння, а в передній частині ротової порожнини залишається тільки невеличкий прохід, то утворюються голосні заднього ряду /о, а, у/.

Ступінь підняття язика залежить від того, як спинка язика піднімається до піднебіння. Вона може бути максимально піднята, залишаючи невеличкий прохід для видихуваного повітря (/і, у/), може опускатися, збільшуючи прохід. За ступенем відкритості ротової порожнини голосні поділяються так:

- 1) відкриті – середнє та низьке підняття /о, а, е/;
- 2) закриті – високо-середнє, високе підняття /і, у, и/.

2.1.1 Класифікація голосних

Ряд Піднесення	Передній		Середній		Задній	
	Нелабіал.	Лабіал.	Нелабіал.	Лабіал.	Нелабіал.	Лабіал.
Високе	і и (укр.)	й (нім., фр.)	ы (рос.)	ü (швед.)	ы (казах.)	у
Середнє	е	ö (нім., фр.)	э э (англ.)		а	о
Низьке	æ (англ.)		а (рос.)		а (укр.) ɑ: (англ.)	ə (англ.)

В українській мові шість голосних.

Залежно від положення язика голосні характеризуються за місцем артикуляції і ступенем підняття язика. Якщо при вимові звука язик посунений наперед і піднімається до переднього піднебіння, утворюються **голосні переднього ряду** ([і], [и], [е]).

Якщо ж при вимові голосних язик зосереджений у задній частині рота і піднімається до м'якого піднебіння, утворюються **голосні заднього ряду** ([а],[о],[у]).

Ступінь підняття залежить від того, якою мірою спинка язика піднімається до піднебіння.

Якщо спинка язика піднята вгору найвище, утворюються **голосні високого підняття** ([i], [y]).

Трохи нижче піднімається язик при вимові **голосного високо-середнього підняття** [и].

Ще нижче – при утворенні голосних **середнього підняття**: [e], [o]. Майже не піднімається язик при вимові **голосного низького підняття** [a].

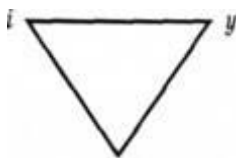
Щодо участі губ голосні поділяються на **неогублені, або нелабіалізовані, й огублені, або лабіалізовані**.

Огубленими, або лабіалізованими, називаються голосні, при вимові яких губи заокруглюються й витягуються вперед. Це голосні [o] та [y].

При вимові **неогублених, або нелабіалізованих**, губи нейтральні. При цьому утворюються всі інші голосні: [a], [e], [и], [i].

Більшість голосних – це голосні переднього і заднього рядів. Голосних середнього ряду мало. Так, наприклад, в українській і тюркських мовах нема жодного. Дехто навіть схильний вважати, що голосні середнього ряду - це пересунені голосні переднього і заднього рядів: російський звук [ы] пересунений з переднього ряду, а [а] із заднього ряду.

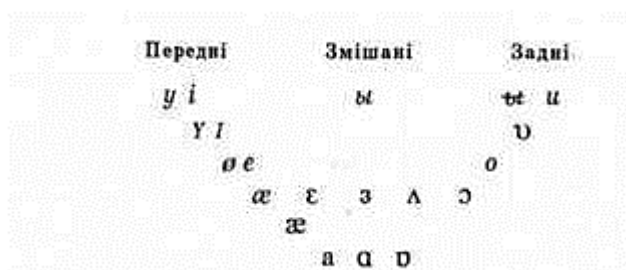
Подана таблиця класифікації голосних є спрощеною і не розкриває всіх параметрів характеристики звуків. У мовознавстві зроблено спроби по-іншому подати класифікацію голосних. Так, ще наприкінці XVIII ст. Гельвег запропонував класифікацію голосних подавати у вигляді трикутника з вершиною вниз, у кутах якого розташовані голосні з найбільш крайніми артикуляціями – [i], [y].

Усі інші голосні займають проміжне між цими звуками положення.

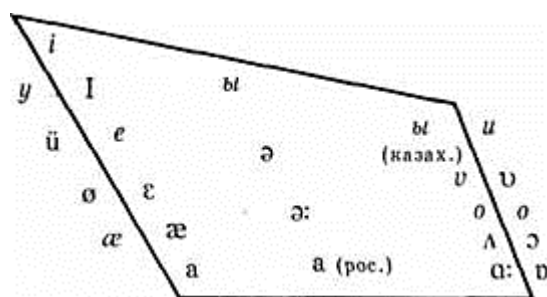
2.1.2 Артикуляційна схема голосних

За артикуляційними ознаками всі голосні української мови показано у вигляді наведеної нижче схеми. Цю схему творчо використав Л. В. Щерба, заповнивши її звуками багатьох мов:

Як бачимо, за Л. В. Щербою, піднесень є значно більше, до того ж звуки за цією ознакою розташовані одні за одними на сходинках, які розходяться від центру знизу вгору наліво і направо.

У сучасному мовознавстві набула поширення схема голосних у вигляді різностороннього чотирикутника, яка, здається, найбільшою мірою відтворює реальне місце кожного звука в класифікації за рядами і піднесеннями.

Підняття	Передній ряд	Середній ряд	Задній ряд
Високе	І		У
Високо-середнє	И		
Середнє	Е		О
Низьке			А

За положенням м'якого піднебіння при артикуляції голосні поділяються на **ротові** й **носові**. При творенні **ротових** м'яке

піднебіння підняте і закриває прохід повітря в ніс, а при творенні **носових** м'яке піднебіння опущене і повітря проходить у ніс.

Носові голосні є в польській (**bedę – буду, dziękuje – дякую, pięć – п'ять, pieniądze – гроші, ręczka – ручка, rękaw – рубати**), французькій (**monde [mod] – світ, penser [päse] – думати, pain [ps] – хліб**), португальській (**fim [ft] -кінець, bom [bo] – добрий**) та інших мовах. Особливо багато носових у мові гінді, де кожному чистому голосному відповідає носовий: [a] - [ä], [a] - [a], [i] - [Г], [Г] - [I] та ін. Система голосних називається **вокалізмом**.

2.2 Класифікація приголосних звуків

Якість приголосного залежить від умов його утворення. При творенні приголосних видихуваний ступінь повітря зустрічає на своєму шляху перепону, яка являє собою повне або часткове зімкнення мовних органів. У результаті подолання виникає шум, що визначає якість приголосного.

За акустичною ознакою (співвідношенням голосу й шуму) приголосні поділяють на **сонорні й шумні**.

У **сонорних** приголосних голос (тон) переважає над шумом. До них належать [л], [р], [м], [н], [j], укр. [в]; англ. [w], [п]; нім. [п].

У **шумних** приголосних шум переважає над голосом або наявний лише шум. Шумні приголосні у свою чергу поділяються на **дзвінкі й глухі**.

У **дзвінких** шум переважає над голосом. До них належать [б], [г], [д], [ж], [з], [дж], [дз]; англ. [б].

Глухі приголосні творяться тільки шумом. До них належать [к],[п], [с], [т], [ф], [х], [ц], [ш]; англ. [в]; нім. [с], [п].

В українській мові 32 приголосні звуки, які характеризуються і класифікуються за такими ознаками:

- 1) за участю голосу й шуму в їх творенні;
- 2) за місцем творення;
- 3) за способом творення;
- 4) за наявністю або відсутністю м'якості.

З артикуляційного (фізіологічного) погляду приголосні класифікують за **місцем творення і способом творення**.

За місцем творення розрізняють губні (лабіальні), язикові, язичкові (увулярні), глоткові (фарингальні) і гортанні (ларингальні) приголосні.

Губні приголосні членуються на дві підгрупи: губно-губні, або білабіальні (лат. *bi* від *bis* – «двічі»), до яких належать [б], [п], [м], англ. [w] (при творенні цих звуків нижня губа змикається з верхньою) і губно-зубні, або лабіодентальні (лат. *dentalis* від *dens* – «зуб»), як, наприклад, [ф] і [в] (нижня губа змикається з верхніми зубами).

Язикові приголосні поділяються на передньоязикові [д], [т], [ж], [з], [с], [ш], [р], [л], [н], [ц], [ч], [дж], [дз], англ. [о], [в]), середньоязикові [j], фр., ісп., італ., узб. [п];нім. [с] і задньоязикові укр.[г], [к], [х]; англ. [р].

У всіх мовах найбільше передньоязикових.

За пасивним артикулятором передньоязикові поділяють на міжзубні, або інтердентальні англ. [д], [б], зубні, або дентальні [д], [т], [з], [с], [дз], та піднебінні [ж], [ш], [дж].

Гортанні (ларингальні) звуки утворюються при зімкненні або зближенні голосових зв'язок. Ларингальним є англ. [h].

Глоткові (фарингальні) приголосні творяться в порожнині глотки. До них належать укр. [г], нім. [h] (голова, галас, нім. *Hand* «рука», *Held* «гроші», *Freiheit* «свобода»). Гортанних і глоткових звуків багато у грузинській та інших кавказьких мовах. Є вони в івриті та арабській мові.

Язичкові (увулярні) приголосні характеризуються активною артикуляцією маленького язичка (увули). Таким є французький гаркавий звук [г].

За акустикою вони бувають свистячими [з], [с], [дз] або шиплячими [ж], [ш], [ч], [дж]. Залежно від форми, якої набуває язик, та ділянки передньої частини язика, що бере участь у творенні звуків, розрізняють серед передньоязикових приголосних **апикальні, дорсальні та какумінальні.**

При творенні **апикальних** (від лат. *apex* «верхівка, кінець») кінчик язика (апекс) притискується до зубів, альвеол, ясен або загинається до твердого піднебіння. Апикальними є англійські зубні [d], [t] та міжзубні [о], [в], український зубний [л].

При вимові **дорсальних** (лат. *dorsalis* від *dorsum* «спина») спинка язика торкається піднебіння, а його кінчик опускається

вниз, наближаючись до нижніх зубів. Дорсальними є українські [д], [т], [з], [с].

Какумінальні (лат. *casumen* «вершина»), або церебральні (лат. *cerebrum* «мозок»), приголосні утворюються при піднятому вгору краї передньої частини спинки язика. Такими є звуки [ж], [ш], [р].

За способом творення приголосні поділяють на **проривні, щілинні, зімкнено-прохідні й афrikати.**

Проривні, або зімкнені, утворюються зімкненням двох артикуляторів, що створюють перешкоду, яку повітря з силою прориває, тобто це приголосні, які творяться при різкому розкритті зімкнення. Їх ще називають вибуховими, експлозивними (від фр. *explosion* «вибух») та миттєвими (їх не можна вимовляти протяжно). До них належать [б], [п], [д], [м], [г], [к].

Щілинні, або фрикативні (від лат. *fricare* «терти», *fricatus* «тертя»), – приголосні, які утворюються при неповному зімкненні активного й пасивного органів, внаслідок чого утворюється щілина, через яку проходить повітря і третється об стінки цієї щілини, утворюючи шум. Їх ще називають спірантами (від лат. *spirans* «який дує, дме, видихає»). До них належать [в], [з], [ж], [г], [ф], [с], [ш], [х], англ. [b] і нім. [h].

Зімкнено-прохідні приголосні утворюються одночасним поєднанням зімкнення і проходу (щілини). Органи мовлення змикаються, але десь залишається щілина для повітря. Зімкнено-прохідними є [р], [л], [м], [н], французький увулярний [г].

Серед них розрізняють:

1) дрижачі, або вібранти (від лат. *vibrans* «дрижачий»), при творенні яких артикулятор (язик або язичок) дрижить і таким чином то закриває, то відкриває шлях для повітря: фр. увулярне [г];

2) плавні, або бокові, латеральні (від лат. *lotus* «бік», *lateralis* «боковий»), які характеризуються тим, що повітряний струмінь проходить краями порожнини рота (наприклад, приголосний [л] утворюється боковою щілиною при опущенні країв язика і зіткненні кінчика язика з верхніми зубами);

3) носові, або назальні (фр. *nasal* від лат. *nasus* «ніс»), які утворюються при опущеному м'якому піднебінні, внаслідок чого частина видихуваного повітря проходить через порожнину носа (звуки [м], [н]).

Африкати (від лат. *affricatus* «притертий») – зімкнені приголосні, вимова яких закінчується щілинною (фрикативною) фазою. Це своєрідні гібриди проривних і щілинних. До них належать [ц], який починає вимовлятися як проривний [т], що згодом переходить у фрикативний [с], і [ч], початок вимови якого нагадує [т], а кінець [ш]; звуки [дж] <укр., серб., англ.), [дз] та нім. [ʃf] (*Pferd* «кінь», *Apfel* «яблуко», *Pfeil* «стріла»).

За додатковою артикуляцією, коли до основного тембру додається ще інше (додаткове) забарвлення, виділяють звуки **тверді й м'які та аспірати**.

М'які, або палаталізовані, звуки відрізняються від твердих тим, що при їх творенні відбувається артикуляційний зсув у напрямку до середнього піднебіння. Саме тому всі середньоязикові є м'якими: [j], [л'], [н']" [с'], [т'] та ін. М'які приголосні, що утворюють із твердими пари, є тільки у слов'янських, японській та ще деяких мовах.

В інших мовах кожен із приголосних є або м'яким, або твердим. Так, наприклад, у французькій мові приголосні [ж] і [ш] м'які. Та й у слов'янських мовах класифікація приголосних на тверді та м'які не збігається. Наприклад, у російській мові [ч] є м'яким звуком, тоді як у білоруській і польській – тільки твердим.

Аспірати, або придихові (від лат. *aspirare* «дути, видихати», *aspiratus* «придиховий») – приголосні, які характеризуються великим струменем видихуваного повітря при їх творенні, що призводить до появи фази шуму в кінці звучання. Придиховими є німецькі глухі приголосні [p], [t], [k] (*Pilz* «гриб», *Tat* «справа, дія, вчинок», *Kuh* «корова» вимовляються приблизно так: *Philz*, *That*, *Khuh*). Багато придихових є у санскриті, гінді, урду, в'єтнамській, корейській і китайській мовах.

У деяких мовах існують так звані **абрубтивні** (глоталізовані, зімкнено-гортанні) приголосні, які характеризуються зімкненням або зближенням голосових зв'язок у кінцевій фазі артикуляції. Замкнута гортань піднімається вгору, і стиснуте повітря утворює в ротовій порожнині тиск. Відтак настає гортанний прорив, який надає приголосному різкого забарвлення. Такі звуки є в кавказьких (грузинській, осетинській, аварській та ін.), семіто-хамітських і деяких індіанських мовах.

Існують також **огублені** (лабіалізовані) приголосні. При їх творенні збільшується ротовий резонатор, відповідно знижується тональність приголосного. Лабіалізовані приголосні є в діалектах японської мови.

За тривалістю вимовлення (артикуляції) приголосні, як і голосні, бувають довгими і короткими. Наприклад, в українських словах «знання» і «життя» довгими є приголосні [іі'], [т'], які звичайно називають подвоєними, але в транскрипції їх записують як довгі звуки [знан'а], [жит'а]). У російській мові довгими є [ж*] і [ш']: вожжи [вбж 'и], изжога [иж 'огь], щипи [ш 'и], щука [ш 'ук*ь].

Спіралізованість голосу і шуму		Місце творення Спосіб творення		Губні		Язикові					Ужур-ляри	Глотко-ні (фарингальні)	Гортанні (ларингальні)	
				Губно-губні	Губно-зубні	Передньоязикові			Середньоязикові	Задньоязикові				
						Міжзубні	Зубні	Алаве-олярні		Щеле-бічні				Середньом'язові
Шумні	Дзвінкі	Щілинні (фрикативні)	в	в, в'	ð	э, э'	з	ж, ж'	ʃ	ʒ	ʁ	ʁ	г	
	Глухі			ф, ф'		с, с'	ʃ	ш, ш'	ch [ç]	x'	x		h	h
	Дзвінкі	Проривні	б, б'			д, д'	d			г'	г'			
	Глухі			п, п'		т, т'	t			к'	к			
	Дзвінкі	Африкати				дʒ, дʒ'		ʃʒ, ʃʒ'						
	Глухі			р'		ц, ц'		ч, ч'						
Сонорні	Зв'язко-прохлани	Носові	м, м'			н, н'	п		п'	п	п			
		Бокові				л, л'	l							
		Дрижачі				р, р'						г		
	Щілинні							ʃ						

Систему приголосних називають **консонантизмом**.

2.2.1 Класифікація приголосних за участю голосу та шуму

За участю голосу та шуму в утворенні приголосних, тобто за роботою голосових зв'язок, приголосні поділяються на **сонорні і шумні**, а шумні, в свою чергу, – на **дзвінкі та глухі**.

Сонорні – звуки, в яких голос переважає над шумом, в українській мові їх дев'ять:

[в] [й] [р] [р'] [м] [н] [н'] [л] [л'].

Дзвінкі – звуки, в яких шум переважає над голосом, в українській мові їх 11:

[б] [д] [д'] [з] [з'] [дз] [дз'] [ж] [дж] [Г] [Г].

Глухі – звуки, які складаються тільки з шуму, а голос в їх творенні взагалі відсутній, глухих звуків в українській мові 12:

[п] [т] [т'] [с] [с'] [ц] [ц'] [ш] [ч] [к] [х] [ф].

Дзвінки і глухі приголосні становлять пари:

[б] - [п];

[д] - [т];

[д'] - [т'];

[з] - [с];

[з'] - [с'];

[дз] - [ц];

[дз'] - [ц'];

[ж] - [ш];

[дж] - [ч];

[Г] - [к];

Але! Звук [ф] не має парного дзвінкого звука, тому що звук [ф] не український, а запозичений з грецької мови.

Крім того, за характерним шумом серед приголосних виділяють:

а) **шиплячі**

[ж] [ш] [ч] [дж];

б) **свистячі**

[з] [с] [ц] [дз] [дз'].

2.2.2 Класифікація приголосних за місцем творення

За місцем творення, за активним мовним органом, що бере участь в утворенні звука, приголосні поділяються на **губні, язикові (передньоязикові, середньоязикові, задньоязикові), глоткові, або фарингальні.**

Губні приголосні творяться в результаті зближення нижньої губи з верхньою або верхніми зубами, в українській мові їх п'ять: [б] [п] [в] [м] [ф].

Передньоязикові приголосні творяться в результаті зближення передньої частини язика із зубами або переднім піднебінням, таких приголосних в українській мові 22: [д][д'], [т][т'], [з][з'], [дз][дз'], [ц][ц'], [ж], [ш], [дж], [ч], [р][р'], [л][л'], [н][н'].

Середньоязикові приголосні творяться в результаті зближення середньої частини язика з середнім піднебінням, такий приголосний в українській мові один – [j].

Задньоязикові приголосні творяться в результаті зближення задньої частини язика із заднім піднебінням, їх в українській мові три: [г], [к], [х].

Глоткові (фарингальні) приголосні творяться в результаті зближення кореня язика із задньою стінкою глотки, в українській мові один глотковий приголосний – [ґ].

2.2.3 Класифікація приголосних за способом творення

За способом творення шуму, тобто за характером перепони, утвореної на шляху видихуваного струменя повітря, приголосні поділяються на **зімкнені, щілинні, зімкнено-щілинні (афrikати) і дрижачі**. **Зімкнені** приголосні творяться при щільному зімкненні (дотику) мовних органів, яке розривається видихуванним струменем повітря. **Зімкнені** приголосні поділяються так:

- **ротові** приголосні, при творенні яких після розірвання зімкнення струмінь повітря виходить через рот, в українській мові таких приголосних вісім: [б] [п] [д] [д'] [т] [т'] [г] [к];

- **носові** приголосні, при творенні яких після розірвання зімкнення струмінь повітря виходить через рот і через ніс, таких приголосних в українській мові три: [м] [н] [н'].

- **щілинні** приголосні творяться при зближенні мовних органів до вузької щілини, таких приголосних в українській мові 13:

[в] [ф] [з][з'] [с][с'] [ж] [ш] [j] [ґ] [х] [л] [л'].

Зімкнено-щілинні приголосні (африкати) – це приголосні, при утворенні яких мовні органи утворюють зімкнення, яке не проривається, а переходить у коротку щілину, їх в українській мові шість:

[ч] [ц][ц'] [дж][дж'] [дж].

Дрижачі приголосні творяться в результаті вібрування кінчика язика до переднього піднебіння, таких приголосних в українській мові два: [р] [р'].

2.2.4 Класифікація приголосних за твердістю/м'якістю

За наявністю або відсутністю пом'якшення (палаталізації) приголосні поділяються на м'які та тверді. Термін **палаталізація** пояснюється артикуляцією цих приголосних, оскільки пом'якшення виникає внаслідок додаткового підняття середньої спинки язика в напрямку до твердого піднебіння (лат. *palatum* – тверде піднебіння).

Тверді приголосні (24) [б] [п] [в] [м] [ф] [ж] [ч] [ш] [дж] [г] [к] [х] [г] можуть бути напівпом'якшеними: [б'] [п'] [в'] [м'] [ф'] [ж'] [ч'] [ш'] [дж'] [г'] [к'] [х'] [г']. Тверді приголосні [д] [т] [з] [с] [ц] [дж] [н] [р] [л] утворюють пари за твердістю/м'якістю. М'які приголосні (8) [д'] [т'] [з'] [с'] [ц'] [дж'] [н'] [р'] [л'] утворюють пари за твердістю / м'якістю.

М'який приголосний [j] не має парного твердого. **Увага!** Після твердих приголосних, що не мають парних м'яких - [б], [п], [в], [м], [ф], [ж],[ч], [ш], [дж], [г], [к],[х], [г], не пишеться м'який знак.

2.2.5 Вимова м'яких приголосних

М'якими в будь-якій позиції можуть бути лише приголосні [д'], [дж'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [j]: *[ка́жут']*, *[колі́с']*, *[де́н']*, *[блі́з'ко]*, *[јуна́ц'кий]*, *[под'а́ка]*, *[ја́шчик]*.

Але! перед голосним [и] приголосні завжди тверді *[дим]*, *[тин]*.

Приголосний [р'] буває м'яким тільки перед голосним: *ряд* *[р'ад]*, *крюк* *[кр'ук]*, *ларьок* *[лар'ок]*.

Приголосні [б'], [п'], [в'], [м'], [ф'], [ж'], [ч'], [ш'], [дж'], [г'], [к'], [х'], [г'] бувають лише пом'якшеними частіше — перед [і], рідше — перед іншими голосними: *вітер* [в'ітер], *білий* [б'ілий], *гірський* [г'ірс' кій], *щільно* [шч'іл'но] *збіжжя* [з'б'іж':а], *піддаштя* [п'ідд'аш':а], *бюро* [б'урó].

Приголосні [з'], [с'], [дз'], [ц'] перед м'якими й пом'якшеними приголосними переважно вимовляються м'яко: *кузня* [ку́з'н'а], *свято* [с'в'áто], *цвях* [ц'в'ах], *спів* [с'п'ів].

3 АСИМІЛЯЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ

Асиміляція (лат. *assimilatio* – уподібнення) приголосних – це артикуляційне уподібнення звуків один до одного.

Залежно від того, у якому з двох звуків, що уподібнюються, відбуваються зміни, розрізняється асиміляція **прогресивна і регресивна**.

Прогресивною називається така асиміляція, коли попередній звук впливає на наступний, а якщо наступний звук впливає на попередній, то це **регресивна** асиміляція.

Для сучасної української літературної мови характерна регресивна асиміляція. Наприклад, у слові *вогкии* (/*вогкий*/, [вохки'ї]) відбулася сучасна часткова регресивна асиміляція за глухістю: [гк] → [хк]. Приклади прогресивної асиміляції знаходимо в історії розвитку української мови. Зокрема, у слові *бджола* (із *бчела бьчела*) відображено прогресивну асиміляцію за дзвінкістю.

За характером змін асиміляція приголосних буває за **місцем і способом творення, твердістю, м'якістю, участю голосу (глухістю, дзвінкістю)**.

Для сучасної української літературної мови характерна **асиміляція за дзвінкістю**: парний глухий шумний приголосний під впливом наступного парного дзвінкого шумного приголосного змінюється на дзвінкий. Наприклад: [молод'сба'], [р'сугза'к], [йа'гже], [о'з'сде].

Асиміляція за глухістю не властива сучасній українській літературній мові, для якої характерне збереження дзвінкості приголосних у кінці слова та перед іншими приголосними в

префіксах та середині слова. Однак така асиміляція все ж відбувається в таких випадках:

- у словах *вогко, легко, кігті, нігті, дігтяр* та похідних від них відбувається асиміляція звука [г] під впливом наступного глухого [к]: [во'хко], [поле'хк'іс'тџ], [дџо'хтџу];

- префікс та прийменник з перед наступними глухими приголосними оглушується: [с_ка'зки], [спи'та'ти] (у прийменнику *із* такої асиміляції немає: [із_ка'зки]);

- у префіксі **роз-** кінцевий з перед наступними глухими приголосними (крім [с], [сџ]) при нормальному і швидкому темпі мовлення зазнає асиміляції за глухістю, наприклад: [роспи'та'ти], [росказа'ли] (однак [розси'пати]). При повільному темпі мовлення така асиміляція не відбувається.

У префіксі **без-** асиміляція з перед наступними глухими приголосними допускається тільки при швидкому темпі мовлення (при нормальному та повільному не відбувається). У всіх інших префіксах та в середині слів дзвінкий приголосний перед наступними глухими не оглушується.

Асиміляція приголосних за м'якістю відбувається у тому випадку, якщо приголосні [д], [т], [з], [с], [з], [ц], [л], [н] опиняються перед м'якими цієї ж групи ([дџ], [тџ], [зџ], [сџ], [зџ], [цџ], [лџ], [нџ]): [воли'н'сџкиї], [сџого'д'нџі], [д'лџа_нџо'го].

За місцем і способом творення найбільш поширена асиміляція при збігові свистячих і шиплячих приголосних.

Свистячі уподібнюються наступним шиплячим: [бе^ижшо'уїї], [при'в'і'жши], [ж_џе^ире'ла'], [зансі'ш:и].

Шиплячі приголосні перед наступними свистячими стають свистячими: [бе^ире'сџ:a], [зва'з'сџа], [у_кни'з'цџі], [м'із:е^ирнџа'тами].

Значна кількість слів (наприклад, *знання, зілля, насіння, життя* тощо) відображає наслідки історичної асиміляції за місцем і способом творення звука [й] попереднім приголосним. Зокрема, у слові *знання* (/знанџнџа/, [знанџ:a']) відбито наслідки історичної повної прогресивної асиміляції за місцем і способом творення: звук [й], який був на місці сучасного звука [нџ], уподібнився до попереднього звука: [нџй]→[нџнџ]→[нџ:] (/нџнџ/). Звук [нџ] фонематизувався і тепер на фонологічному рівні у цьому слові є дві однакові фонемі, які реалізуються в одному довгому звукові.

4 ФОНЕМА І ЗВУК. ДИФЕРЕНЦІЙНІ ТА ІНТЕГРАЛЬНІ ОЗНАКИ ФОНЕМИ

Саму фонему розщепити на елементи, які б ішли один за одним (див.: речення можна розбити на слова, морфем на фонем), неможливо. Однак фонема є не простим, а складним явищем. Вона складається з низки ознак, які являють собою узагальнені артикуляційні й акустичні властивості звуків.

Фонемі властиві диференційні (розрізнявальні) і недиференційні (нерозрізнявальні, інтегральні) ознаки. Так, наприклад, фонема <д> характеризується передньоязиковістю, проривністю, дзвінкістю і твердістю. Ці ознаки відрізняють її від інших фонем: *дар* – *бар* (<д> і <б> протиставляються передньоязиковістю/губністю; інші ознаки – дзвінкість, проривність, твердість – у них є спільними); *дам* – *зам* (тут <д> і <з> протиставляються лише за проривністю/фрикативністю); *дар* – *тар* (<д> і <т> протиставляються за дзвінкістю/глухістю); *діда* [d'ida] – *дідя* [d'id'a] (у другому складі <д> і <д'> протиставляються за твердістю/м'якістю). Отже, передньоязиковість, проривність, дзвінкість і твердість фонем <д> - це ознаки, які служать для розрізнення слів, тобто диференційні.

Диференційні ознаки (від лат. *differentia* «різниця, відмінність») – ознаки фонем, за якими розрізняють значення слів чи морфем.

Якщо розглянути в такому ж плані фонему російської мови <г>, то виявиться, що вона має також чотири ознаки: дзвінкість, задньоязиковість, проривність і твердість. Дзвінкість і задньоязиковість фонем <г> служать для розрізнення слів (*гол* – *кол*, *гор* – *бор*), а проривність і твердість фонем <г> такій меті не служать (у російській мові немає жодної пари слів, які б розрізнялися звуками [г] проривним і [у] фрикативним, [г] твердим і [г] м'яким), тобто ці ознаки є недиференційними.

Недиференційні, або інтегральні, ознаки (від лат. *integralis* «нероздільно пов'язаний з цілістю») – ознаки фонем, які не розрізняють значень слів чи морфем.

Без інтегральних ознак фонема може обійтися, але без них не може існувати звук, у якому ця фонема втілюється.

Однакові звуки різних мов можуть бути різними фонемами. Якщо в російській мові звуки [г] і [у] представляють одну фонему, то в українській і німецькій мовах – дві різні фонemi. Пор.: *грати* «виконувати що-небудь на музичному інструменті» і *трати* «переплетення металевих прутів, що використовують для загорожі», нім. *Hans* (чоловіче ім'я) і *Gans* «гусак, гуска». Якщо в українській мові окремими фонемами є <р> і <р'> (*рад і ряд* [р'ад]), то в білоруській мові є тільки одна фонема <р>, оскільки там протиставлення <р> і <р'> немає.

Диференційними ознаками фонем можуть бути:

- 1) ознаки за участю голосу і шуму (дзвінкість/глухість): *бір* [б'ір] – *пір* [п'ір], *зад* [зад] – *сад* [сад], *жал* [жал] – *шал* [шал];
- 2) ознаки за місцем творення (губність, передньоязиковість, задньоязиковість, гортанність тощо): *бук* [бук] – *сук* [сук], *бар* [бар] – *дар* [дар];
- 3) ознаки за способом творення (проривність, фрикативність, африкативність, зімкнено-прохідність, вібрантність, плавність тощо): *дим* [дим] – *зим* [зим], *рук* [рук].
- 4) твердість/м'якість: *стан* [стан] – *стань* [стан'], *син* [син] – *синь* [син'], *в'яз* [в'аз] – *в'язь* [в'аз'], *біла* [біла] – *біля* [біл'а]; рос. *мел* [м'эл] – *мель* [м'эл'], *вон* [вон] – *вонь* [вон'], *тон* [тон] – *тонь* [тон'], *кров* [кроф] – *кровь* [кроф'].

У західноєвропейських (німецькій, англійській, французькій та ін.) мовах такої диференційної ознаки немає. В них твердість чи м'якість звуків є інтегральною ознакою;

- 5) короткість/довгота: англ. *sit* [sit] «сидіти» – *seat* [si:t] «місце для сидіння», *ship* [ʃip] «корабель» – *sheep* [ʃfi:p] «вівця», *mitt* [mit] «рукавичка» – *meat* [mi:t] «м'ясо», *live* [livj] «жити» – *leave* [li:v] «покидати», *pot* [pot] «горщик» – *port* [po:t] «порт», *cut* [kAt] «різати» – *cart* [ka:t] «віз», *rid* [rid] «звільняти» – *read* [ri:d] «читати»;

нім. *im* [im] «в» – *ihm* [i:m] «йому», *Bett* [bet] «ліжка» – *Bett* [be:t] «клумба», *Riff* [rif] «риф» – *rief* [ri:f] «кликав», *Bann* [ban] «вигнання, заслання» – *Bahn* [bam] «дорога»;

фр. *Paul* [pol] «Поль» – *pôle* [po:l] «полюс», *sol* [sol] «ґрунт» – *saule* [so:l] «верба».

Із слов'янських мов розрізнення довгих і коротких голосних має чеська мова: *pas* [pas] «паспорт» – *pas* [pa:s] «пояс»;

- 6) назальність/неназальність: англ. *sin* [sin] «гріх» – *sing* [sin] «співати», *thin* [Gin] «тонкий» - *thing* [Oinj] «рiч»; польськ. *bok* [bok] «бiк» - *bqk* [bok] «гедзь, овiд»;
 - 7) відкритість/закритість голосних: фр. *fait* [fe] «факт» – *fee* [fe] «фея»;
- нім. *Ähre* [e :z] «колос» – *Ehre* [e:z] «честь».

Як довів американський мовознавець Р. Якобсон, у мовах світу існує 12 ознак, які можуть попарно поєднуватися, що дає можливість шляхом їх комбiнування утворити 4096 фонем.

5 ПОЗИЦІЇ ФОНЕМ

У мовленнєвому потоці фонери перебувають в різних позиціях. Ці позиції бувають сильними й слабкими.

Сильні позиції – позиції, в яких протиставлення і розрізнення фонем досягають повної сили.

Слабкі позиції – позиції, в яких протиставлення фонем неповне або зовсім зникає (нейтралізується).

Для голосних сильна позиція – наголошена, слабка – ненаголошена. Так, наприклад, у слові *села* [села] фонема <e> знаходиться в сильній позиції, а в слові *село* [се"ло] – в слабкій.

У слабкій позиції часто відбувається нейтралізація (від лат. *neuter* «ні той, ні інший») двох чи більше фонем, тобто їх нерозрізнення, збіг в одному звукові:

<i>мене</i>	[ме"нє]	<i>кленок</i>	[кле"нoк]
<i>мине</i>		<i>клинок</i>	
рос. <i>волы</i>	[валы]	<i>токовой</i>	[тьклавoі]
<i>валы</i>		<i>таковой</i>	
<i>леса</i>	[л'з"са]		
<i>лиса</i>			

Для приголосних сильною є позиція перед голосними і сонорними, а слабкою – перед іншими приголосними. Так, у слові *просити* фонема <с> знаходиться в сильній позиції, бо стоїть перед голосним, а в слові *просьба* ця сама фонема знаходиться в слабкій позиції і реалізується в звуці [з*]. Фонери російської мови

<Г>, <к>, <з>, <с> у словах *голос, колос, зной, сниться* знаходяться в сильній позиції, бо стоять перед голосними і сонорними, а в словах *легкий [л'ихк'и], к дому [г дому], сдать [здат']* – у слабкій, бо стоять перед шумними приголосними, через що реалізуються в звуках [х], [г], [з].

У багатьох мовах, зокрема в російській, білоруській, польській, німецькій, слабкою позицією для приголосних є положення в кінці слова. Внаслідок нейтралізації приголосних з'являються пари слів, які звучать однаково, але мають різне написання і значення: рос. *луг [лук]* і *лук [лук]*, *гриб [гр'ун]* і *групп [гр'ун]*; польськ. *pod [pot]* «під» і *pot [pot]* «піт», *grad [grat]* «град» і *grat [grat]* «стара річ»; нім. *Bund [bunt]* «союз» і *bunt [bunt]* «пістрявий», *Rad [rat]* «колесо» і *Rat [rat]* «рада».

В українській та англійській мовах позиція в кінці слова є сильною для приголосних: *Важ хліб [важ хл'іб]* – *Ваш хліб [ваш хл'іб]*, *Знайшов гриб [зна і шоу гриб]* – *Захворів на грип [захвор'іу на грип]*; англ. *bag [baeg]* «сумка» – *back [Базк]* «спина»; *wide [wald]* «широкий» – *white [wait]* «білий», *hard [ha:d]* «сильний» – *heart [ha:t]* «серце».

Як бачимо, у мовленні виступають уже не фонем, а їх представники, які називають варіантами фонем, або алофонами (від гр. *alio* «інший» і *phone* «звук»):

	Фонема	Алофон	Приклади
укр.	<е>	[e ^h]	<i>мене [ме^hне]</i>
	<т>	[d ^h]	<i>молотьба [молод^hба]</i>
рос.	<о>	[ʌ]	<i>вода [вда]</i>
	<в>	[f]	<i>трав [траф]</i>
польськ.	<w>	[f]	<i>krew [kref]</i>
англ.	<æ>	[ə]	<i>has too [həz tu:]</i>
	<u>	[ə]	<i>to me [tə mi:]</i>
	<z>	[ʃ]	<i>does she [dʌʃ ʃi]</i>
нім.	<d>	[t]	<i>Rad [rat]</i>

Варіанти фонем потрібно відрізнити від варіацій. Варіації фонем – це індивідуальні, територіальні й позиційні видозміни фонем, які не впливають на смисл, не ускладнюють сприймання. Так, зокрема, кожному індивіду притаманна тільки йому властива вимова звуків (тембр, шепелявість гаркавлення тощо). Це і будуть індивідуальні варіації фонем. Орфоепічні особливості вимови

характерні і для мовців певної території (полтавське пом'якшене [л'] – [мол'око], галицьке м'яке шепеляве [сш] тощо. Такі варіації називають територіальними.

На противагу варіантам, які зумовлюють утворення омофонів (слів, які звучать однаково, але мають різне написання і значення), варіації – це «невинні відтінки», які не впливають на розуміння слів.

Отже, фонема як недоступна безпосередньому сприйняттю абстрактна одиниця протиставляється звукові як конкретній одиниці, в якій фонема матеріально реалізується в мовленні. Одній фонемі можуть відповідати декілька звуків. Образно кажучи, фонема – це «сім'я звуків» (наприклад, рос. фонема <о> реалізується в звуках [о], [л], [ъ]). Тому можна вважати правомірним визначення фонемі як низки звуків, які позиційно чергуються і служать для розрізнення й ототожнення слів та морфем.

Фонемі не можна розглядати поза системою певної мови. Загальнолюдських фонем не існує. Фонема – одна з характерних ознак самобутності мови. Оскільки фонема – член фонологічної системи певної мови, то зміст кожної фонемі визначається її положенням, місцем у системі.

Для того щоб описати фонологічну систему, необхідно протиставити кожну фонему всім іншим. Найпростіший спосіб встановити фонологічну систему – підбирати слова, які різняться між собою однією фонемою: бот – дот – йот – лот – кот – рот – сот (виділяються фонемі <б>, <д>, <ј>. <л>, <н>, <р>, <с>); гол – дол – фол (виділяються фонемі <г>, <д>, <ф>); бам – вам – гам – дам – зам – ям [јаМ] – лам – мам – нам – рам – сам – ам – хам (виділяються фонемі <б>, <в>, <г>, <д>, <з>, <ј>, <л>, <м>, <н>, <р>, <с>, <т>, <х>); кін [к'ін] – кінь [к'ін'], сіл [с'іл] – сіль [с'іл'] (виділяються фонемі <н>, <н*>, <л>, <л'>).

Саме таким чином можна встановити систему фонем будь-якої мови, а зіставивши її з системою фонем іншої мови (інших мов), можна виявити національно-мовну специфіку фонологічних систем порівнюваних мов. Так, зокрема, можна виявити, що в українській мові є фонемі <р> і <р*> (пор.: рад [рад] і ряд [р'ад], тоді як у білоруській мові є тільки одна фонема <р> (*рад старацца, жыццюррад і другі рад, рад вучоных, цэлы рад акалічнасцей* «цілий

ряд обставин»); в українській мові є фонема <г> і <г> (*грати* – *грати*, *гніт* – *гніт*), а в російській мові – тільки одна фонема <г> (коли замінити [г] проривне на [у] фрикативне, значення слова не зміниться: [гьлва], [уьлва]).

Якщо в українській мові є одна фонема <е>, то в англійській мові є аж чотири фонemi, які нагадують за звучанням українську фонему <е>: <e> (*head* [hed] «голова»), [ae] (*had* [haed] «минулий час від дієслова have «мати»), <з:> (*heard* [ha:d] «минулий час від дієслова hear «чути») і <з> (*teacher* [tirtja] «вчитель»); в українській мові є одна фонема <а>, тоді як в англійській мові є дві близькі за звучанням до неї фонemi – <а:> (*cart* [ka:t] «віз») і <л> (*cut* [k] «різати»).

6 СПЕЦІАЛЬНІ ЗНАКИ ФОНЕТИЧНОЇ ТРАНСКРИПЦІЇ

Графічні й орфографічні системи, якими користуються в наш час розвинені літературні мови з давньою писемною традицією, значно розходяться з їх фонологічними системами.

Якщо, наприклад, фонологічна система сучасної української літературної мови складається з шести голосних і 32 приголосних фонем, то для їх вираження в українському алфавіті існує 32 букви — 10 для голосних та 21 для приголосних, і крім того, ще так званий м'який знак. Немає в ньому окремих літер для позначення м'яких приголосних фонем, за винятком |й|, і для кількох твердих.

По-різному передаються в українському письмі деякі голосні фонemi. Окремі літери завжди позначають сполучення двох фонем, тоді як одна фонема може передаватися сполученням двох або навіть трьох знаків (пор. *дзьоб*); різні фонemi в українській графіці можуть позначатися однією літерою і т. д.

Транскрипція (лат. *transcription* – переписування) – спеціальна система письма, яку застосовують для точного відтворення звукового або фонемного складу слів і текстів.

Різні системи фонетичної транскрипції відомі ще з XVI ст. Їх авторами були француз Мегре (1545), англійці Сміт (1568), Гарт (1569) і Буллокар (1580). Пізніше інші вчені складали та вживали свої системи, що в основному зводились до двох типів: одні

приймали за основу латинський алфавіт, позначаючи різні звукові відтінки за допомогою незначних модифікацій його літер та вживаючи діакритичні знаки, другі ставали на шлях творення зовсім нових знаків для вираження різних звуків.

У другій половині XIX та в першій половині XX ст. з'являється цілий ряд систем фонетичної транскрипції, запропонованих різними дослідниками фонетики. Так, ще в 1855 р. німецький археолог та історик Ріхард Лепсіус, що займався дослідженням старовинних текстів — єгипетських, оскійських та умбрійських, склав свою систему фонетичної транскрипції, у якій за допомогою різних діакритичних знаків виражалися такі відтінки вимови звуків, як довгота, короткість, лабіалізація, напруженість, носове забарвлення чи нескладотворчість голосних, пом'якшення, аспірація, какумінальність, апікальність приголосних тощо.

У 1886 р. було створено Міжнародну фонетичну асоціацію, яка в 1888 р. виробила принципи фонетичної транскрипції, що потім застосовувалася в органі асоціації — журналі «Le Maitre Phonétique». Ця система, відома під назвою міжнародного фонетичного алфавіту (МФА), була спочатку вироблена на основі латинського алфавіту для запису французької вимови. Пізніше її кілька разів доповнювано новими знаками й діакритичними значками (зокрема в 1925, 1947 і 1951 рр.), щоб надати їй універсального характеру.

У наш час в мовознавчих працях уживаються різні системи фонетичної транскрипції. Навіть у тих системах, що спираються на МФА, є серйозні розходження. Польський мовознавець В. Ясsem виділяє аж п'ять різновидів міжнародної транскрипції, які застосовуються при дослідженні фонетики англійської мови, і подає для порівняння один англійський текст у цих п'ятих варіантах фонетичної транскрипції.

Немає в наш час єдиної загальноприйнятої системи транскрипції також і в російському мовознавстві. Окремі автори користуються різними системами, побудованими на основі латинської або російської графіки, з більшою чи меншою кількістю додаткових букв і діакритичних знаків. На думку Л. Р. Зіндера, такий різнобій має три причини: 1) відсутність загальноприйнятої класифікації мовних звуків, яка становить

основу транскрипції; 2) нерозрізнювання двох основних типів наукової транскрипції — фонетичної й фонематичної; 3) інерція звички, що склалася під впливом школи і традиції.

В українській мовознавчій літературі також раніше і тепер уживаються різні системи фонетичної транскрипції.

О. Брок та І. Зілинський у своїх працях застосовували транскрипцію, побудовану на основі латинської графіки з використанням великої кількості діакритичних значків, а також деяких літер грецького та українського алфавіту. На основі української азбуки побудовано докладно розроблену систему фонетичної транскрипції, застосовану в академічному «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського (автор розділу «Фонетика» та системи транскрипції — М. Ф. Наконечний). Як і його попередники, автор також уживає багато надрядкових та інших діакритичних значків і деякі латинські та грецькі букви.

На основі системи М. Ф. Наконечного, з деякими змінами, збудовані транскрипції авторів підручників для вищої школи М. А. Жовтобрюха та М. П. Івченко, а також інших українських мовознавців, в тому числі й дослідників українських діалектів.

У 1962 р. при Інституті мовознавства АН УРСР теж була створена спеціальна Республіканська комісія у справі транскрипції. Вона виробила принципи, що на них має ґрунтуватися фонетична і фонематична транскрипція української мови, й конкретні рекомендації їх реалізації, що використовуються і зараз.

Завдання фонетичної транскрипції – по змозі якнайточніше передати всі відтінки вимови звуків у записуваному тексті. Але з появою та розвитком фонології як науки про функціональні одиниці звукової системи мови виникла потреба також у новому типі наукової транскрипції, який виражав би лише фонемний склад слів чи морфем, не позначаючи варіантів вимови фонем у різних позиціях.

Уже в 70-х роках XIX ст. англійський фонетист Генрі Світ опрацював дві системи транскрипції; одна з них, яку він назвав «широкою», мала позначати тільки «ширші дистинктивні звуки», тобто такі, що виконують смислорозрізнювальну функцію, а друга, «вузька», повинна була докладно відобразити всякі

відтінки вимови звуків. Потребу двох систем транскрипції — однієї для позначування мовних звуків і другої — для фонем висував також І. Бодуен де Куртене.

Пізніше його учень Л. В. Щерба виразно протиставляв ці два типи наукової транскрипції. У книзі «Фонетика французского языка» (1937) він писав: «Запис мовлення за допомогою фонетичного алфавіту на основі суворо проведеного звукового принципу називається транскрипцією. При цьому, якщо ми будемо записувати тільки фонemi., то одержимо фонологічну, або фонематичну транскрипцію. Коли ж ми будемо записувати й усі відтінки, в яких фонема існує в мові, то одержимо фонетичну транскрипцію».

Таким чином, у даний час розрізняють фонетичну і фонологічну (фонематичну) транскрипції. Рідше вживана так звана морфологічна транскрипція (позначувана { } або < >) використовується, щоб виділити морфеми, ігноруючи ті чергування звуків, що відбуваються автоматично, наприклад, основа слова *палець* — *пальця* транслітерується як <пал'≠ц' — >, бо *e* з'являється автоматично, коли після *ц'* нема голосного, а пом'якшення *л* зникає автоматично перед *e*.

Фонетична транскрипція – графічна фіксація всіх мовних звуків, що реально вимовляються у потоці мовлення (точний запис звуків). Вона ґрунтується на таких вимогах:

- 1) кожна літера позначає один і той самий звук;
- 2) кожен звук позначається завжди тією самою літерою.

Для запису фонетичною транскрипцією послуговуються українською абеткою, але без літер **я, ю, є, ї, щ та ь**, що не позначає звука. Крім того, у фонетичній транскрипції використовують додаткові надрядкові, підрядкові знаки:

- 1) наголошеність голосного позначається вертикальною рисочкою справа біля літери, що позначає наголошений голосний – [']: [o's'ін'] – *осінь*;

- 2) м'якість приголосного - скісною рисочкою справа наліво над літерою з правого боку [^: [л'он] – *льон*;

- 3) напівпом'якшеність – *апострофом у тому самому місці*, що й м'якість – [']: [б'ілка] – *білка*;

- 4) подовжені приголосні звуки позначаються однією літерою, після якої ставиться двокрапка: [с'Рл': у] – *сіллю*;

- 5) звуку [дж], [д\$], [дз] позначаються двома літерами, об'єднаними в одну дужкою зверху [да], [ДЗк];

- 6) нескладотвірний характер голосних позначають дужкою над літерами і, у, що виникають на початку слова: [учо^ора] – вчора, в середині слова після голосного: [шоук] – шовк чи в кінці слова після голосного: [гаі] – гай, [ходи'у] – ходив;

- 7) наближеність одного звуку до іншого (нечітка вимова ненаголошених) позначається двома літерами: [ε¹¹], [и⁸], [0^у]: [се^ло] – село, [жи^ст 'а'] – життя, [зсУзу'л 'а] – зозуля;

- 8) паузи між словами позначаються вертикальною рисою, а більші, зокрема між реченнями – двома (у записах не вживаються розділові знаки);

- 9) текст, записаний фонетичною транскрипцією, береться в квадратні дужки.

Крім того, наступним завданням фонетичної транскрипції є зафіксувати потік мовлення, тобто відобразити всі особливості вимови голосних та приголосних звуків, які спричинені звуковим оточенням, позиціями тощо. Вона ґрунтується на такому принципі: кожна буква позначає на письмі лише той самий звук, а кожен звук передається завжди тією самою буквою. Дужки, які позначають фонетичну транскрипцію, – [].

У фонетичній транскрипції, на відміну від фонематичної, фіксують не тільки головні, а й комбінаторні та позиційні вияви фонем, які з'являються у певному звуковому оточенні чи позиції. У ній обов'язково ставиться наголос, а ті слова, які не мають словесного наголосу, об'єднуються з акцентованою лексемою в одне фонетичне слово знаком ∪ .

Наприклад: *за мною* [за_мно'иу̣], *іди ж* [іди'_ж]. Для позначення окличної і питальної інтонації вживаються знаки !

Нерідко у фонетичних транскрипціях використовують латинський алфавіт із системою додаткових знаків, проте існують і фонетичні транскрипції на базі алфавітів окремих мов або кількох мов. В українському мовознавстві прийнято користуватися фонетичною транскрипцією на основі українського алфавіту.

Фонематична транскрипція – транскрипція, яка засобами алфавіту рідної мови передає лише фонемний склад слів, а не всі особливості усного мовлення: /тому̣/, /саду̣/. У фонематичній

транскрипції використовується значно менша кількість додаткових знаків.

У записах не вживаються літери на позначення двох фонем (**щ, і**), звучання яких залежить від позиції (**я, ю, є**), **ь, ’, велика літера, розділові знаки** (замість них – |, ||). Фонематичний запис дуже близький до орфографічного. Обидва різновиди транскрипції мають велике значення, але використовуються з різною метою.

Завданням фонематичної (або фонологічної) транскрипції є передати фонемний склад морфем, слів, текстів, тобто зафіксувати головні вияви фонем, незалежно від їх звукової реалізації в потоці мовлення. Саме тому в цій транскрипції не вживаємо знака наголосу, таких пунктуаційних знаків, як знак оклику, питання. Дужки, які позначають фонематичну транскрипцію, – // . Для фонематичної транскрипції використовують точно визначену кількість знаків, що відповідає кількості фонем у мові.

Для фонематичної транскрипції одиниць сучасної української літературної мови вживають 38 знаків: 32 на позначення приголосних фонем, шість – голосних.

6.1 Принципи та завдання точної фонетичної транскрипції

1 Не вживаються **я, ю, є, і** (можуть позначати два звуки); **щ** (завжди передає на письмі два приголосних); **ь**, якому в усному мовленні не відповідає жодний звук, **велика літера, апостроф, розділові знаки**.

2 На позначення **й** перед голосними використовується **j**.

3 Крім звичайних літер використовують також додаткові літери і спеціальні надрядкові та підрядкові діакритичні (від грец. *διακριτικό*ζ— розрізнявальний) знаки. Звуки, що мають у вимові відтінок іншого звука, позначаються відповідною літерою алфавіту і справа вгорі — літерою того звука, до якого наближений цей звук, наприклад: $[e^u]$ — $[e]$ з наближенням до $[u]$; $[u^e]$ — $[u]$ з наближенням до $[e]$, $[o^y]$ — $[o]$ з наближенням до $[y]$: $[ve^u\text{сло}^j]$, $[pri^e\text{ім}^i]$, $[to^y\text{м}^u]$.

4 Нескладові звуки **й, ъ**, (нескладотворчі) позначаються відповідною літерою з маленькою дужечкою над або під нею, наприклад: $[j^]$, $[j^]$: $[бува́j]$, $[краj]$, $[но́jнийj]$, $[знаj]$.

5 Дифтонги і злиті звуки (аффрикати) позначаються двома з'єднаними дужкою літерами, що відповідають частинам складних звуків: [ау], [дж], [дз]. Для позначення аффрикат [дж], [дз] існують також спеціальні лігатури: [ходжу], [дзвінок].

6 Губно-зубний [в] передається звичайною літерою українського алфавіту, а губно-губний — латинською літерою [w], щілинний звук [г] — літерою g, а зімкнений [г] — r. Звук [й] — літерою j.

Завдання фонематичної транскрипції — позначати лише фонемно-структурні одиниці звукової системи даної мови, що встановлюється шляхом лінгвістичного аналізу.

У фонематичній і фонетичній транскрипціях використовують малі літери українського алфавіту. У транскрипції не вживаємо такі букви, які мають подвійне звукове (і фонемне) значення, адже основним принципом транскрибування є відповідність: один символ = одне значення.

Таким чином, букви я, ю, є, ї, щ не використовуються ні в фонематичній, ні в фонетичній транскрипціях, адже вони завжди позначають два звуки.

Але при цьому два звуки (і фонемні) букви я (/йа/, [йа]), ю (/йу/, [йу]), є (/йе/, [йе]) позначають у таких випадках:

- на початку слова: яма, юнга, єнот (/йама/, [йа'ма]; /йунга/, [йу'нга]; /йенот/, [йеино'т]);

- після апострофа: зв'язати, б'ю, з'єднав (/звйаза'ти/, [звйаза'ти]; /бйу/, [бйу']; /зйєднав/, [зйєдна'у]);

- після м'якого знака: мільярд, Нью-Йорк, віньєтка (/мілфйард/, [м'ілфйа'рд]; /нфйуіорк/, [нфйуі'орк]; /вінфйетка/, [в'інфйет'ка]);

- після букв на позначення голосних звуків: заява, своє, мию (/зайава/, [зайа'ва]; /своєй/, [своєй']; /миюй/, [ми'юй]);

- після букв я, ю, є, ї: воюють, малює, зяяти (/воуіуіутф/, [воуіуі'утф]; /малфуйє/, [малфу'йє]; /зфайа'ти/, [зфа'йа'ти]).

Не пишеться в транскрипціях також м'який знак, замість нього на позначення м'якості використовуємо діакритичний значок ʹ.

В українській графіці немає окремих букв на позначення приголосних звуків [з], [з̣]. У транскрипціях використовуємо такі

значки: **З** – на позначення передньоязиково-зубної свистячої афrikати (орфографічно цей звук позначають дві букви дз), **Ѕ** – на позначення передньоязиково-ясенної шиплячої афrikати (в орфографічному записі – дж).

Не вживаємо в транскрипціях і великої літери, і пунктуаційних знаків: коми, крапки, тире, двокрапки, крапки з комою. За допомогою цих пунктуаційних знаків на письмі передають паузи. У транскрипціях прийнято позначати велику паузу знаком || (у кінці речення, тобто на місці крапки, знака оклику чи знака питання), а малу паузу – знаком | (на місці коми, тире, двокрапки, крапки з комою).

Оскільки у фонетичній транскрипції, крім головних виявів фонем, фіксують і їх варіанти, то у ній, на відміну від фонематичної, використовують ще такі знаки для позначення відповідних звуків:

еи - звук [е], наближений до [и];

еі – звук [е], наближений до [і];

ие – звук [и], наближений до [е];

іі – звук [и], наближений до [і];

ї̣ - звук [і] нескладовий;

у̣ - звук [у] нескладовий;

ʋ - звук [в] губно-зубний;

w – звук [в] двогубний;

оу – звук [о], наближений до [у].

Зразки запису слів у фонетичній транскрипції:

1) орфографічний запис тексту

Садок ріс на волі в глибокій долині. Та долина була не більша, як широка розколина в кам'яному ґрунті. Долина то звужувалася між кам'яними стінами, то розширювалася між крутими косогороми. А на дні тієї долини шуміла маленька річечка Боровиця по кам'яному дну, падаючи з каменя на камінь, й вливалась у Рось... (І. Нечуй- Левицький);

2) фонологічна транскрипція

/садок р'іс на волі у глибокій долин'і || та долина була не біл'ша | йак широка розколина у кам'яному ґрунт'і || долина то звужувалас'а між кам'яними ст'інами | то розшир'увалас' між крутими косогороми || а на дн'і т'ійейі долини шуміла мален'ка

р'ічечка боровиц'а по кам'яному дну | падайучи з камен'а на камін' | і уливалас' у рос' /;

3) фонетична транскрипція

[садо'к р'іс на'во'л'і ў'глиебо'к'їй доли'н'і || та'доли'на була' неи'б'і'л'ша | йак'шиєро'ка роско'лиєна на кам'яно'мугру'н'т'і || доли'на то'звужувалас'а між'кам'яни'міє с'т'і'нами| то'рош:и'р'увалас'

Таким чином, основні правила фонетичної транскрипції наведено нижче.

У фонетичному записі слово, що транскрибується, беруть у квадратні дужки. Наприклад: *ліс* [л'іс].

Усі слова пишуться з маленької літери.

Ставиться наголос, якщо слово має кілька складів: *літо* [лл^'асуте{і}тоі'то].

Не вживаються літери та апостроф.

Подовжені приголосні позначаються двокрапкою: *знання* [знанзнан':\асуте{а}:а^].

М'якість позначається знаком ' після м'якого приголосного.

Пом'якшеність позначається комою вгорі після звука.

Ненаголошені [], [] у фонетичній транскрипції позначаються [], [].

Ненаголошений [] перед складом з наголошеним [] або [] позначається [].

Зверніть увагу! Правильно записано фонетичну транскрипцію в рядку: [зима][зиєма][зиєма́][зимá].

Зразок фонетичного розбору

Зв'язаний — зв'я-за-ний: 3 склади, 1-й, 2-й склади відкриті, 3-й — закритий.

[звіазани^еј]

з — [з] — приголосний, дзвінкий, твердий, зубний;

в' [в] — приголосний, сонорний, напівпом'якшений, губний;

[ј] — приголосний, сонорний, м'який;

[а] — голосний, наголошений;

з — [з] — приголосний, дзвінкий, твердий, зубний;

а — [а] — голосний, ненаголошений; н — [н) — приголосний, сонорний, твердий, зубний; и — [и^] — голосний, ненаголошений;

й — [і] — приголосний, сонорний, м'який, піднебінний.

8 букв, 9 звуків.

джмелі — джме-лі: 2 склади, відкриті

[джме^нл'і]

[дж| — приголосний, дзвінкий, твердий, африката;

м — [м] — приголосний, сонорний, твердий, губний;

е — [e^н] — голосний, ненаголошений;

л — [л'] — приголосний, сонорний, м'який, зубний;

і — [і] — голосний, наголошений.

6 букв, 5 звуків.

сіль — сіль: 1 склад, закритий

[сіл']

с — [с] — приголосний, глухий, м'який, свистячий;

і — [і] голосний, наголошений;

[л'] — приголосний, сонорний, м'який, зубний.

4 букви, 3 звуки.

Крім того, необхідно розрізняти транскрипцію і транслітерацію. Транслітерація або транслітерування (від лат. *trans-* — «через», «по той бік» і *litera* — «літера») — механічна передача тексту й окремих слів, які записані однією графічною системою, засобами іншої графічної системи при другорядній ролі звукової точності, тобто передача однієї писемності літерами іншої.

Необхідність у транслітерації виникла наприкінці ХІХ ст. (у процесі створення фондів наук, бібліотек) для того, щоб включити в єдиний каталог праці, написані мовами, які базуються на латинських, кириличних, арабських, індійських та ін. системах письма.

Інструкції транслітерації, складені з цією метою, стали в ХХ ст. основою стандарту для перекладу нелатинських систем письма на латиницю.

Таким чином, транслітерація відрізняється від транскрипції, яка при перетворенні на українську мову іншомовних слів керується тим, як ті іншомовні слова вимовляються, а не пишуться.

Транслітерація, як зрозуміло із назви, – це перекладення буквеного написання однієї мови або однієї системи графіки графічними знаками іншої системи. Така передача грецьких написів латинськими літерами, наприклад: *innos* - *hippos* («кінь»), *Αθηνη* - *Athene* («Афіни») або сербською, хорватською, наприклад: *Лоублана* - *Ljubljana*, *Крагуєвац*- *Kraguevas*. Така ж передача російських імен, географічних назв та ін. літерами латинського алфавіту. Однак транслітерація стосується і називних імен, наприклад, у заголовках книг, журналів, доповідей та ін.

Не слід вважати, що транслітерація не враховує своєрідності алфавіту мови, яка піддається транслітерації, і покликана перекладати «літера в літеру», не звертаючи уваги на комбінації букв і на їх місце в алфавіті та в графіці. Отже, транслітерація не полягає в тому, що англійське *Schakespear* треба передавати як *Схакеснеар*, *Byron* - як *Бірон* замість *Шекспір*, *Байрон*, французьке *Meillet* як *Меиллет*, *Henri* як *Хенрі* або шведське *Nordenskjold* *Норденскйолд* (*Норденскъельд*) замість *Норденшельд*.

Транслітерація застосовується для спрощення друкарського набору або для заміни маловідомого алфавіту відомим. Транслітеруванню піддаються географічні назви та інші власні назви, терміни, що набули міжнародного визнання. При їх перенесенні з мови в мову бажано дотримуватися точності або в збереженні буквеного образу топоніма чи власного імені, або у відтворенні звучання. Зумовлене це тим, що жоден з існуючих алфавітів не забезпечує повної відповідності між написанням і вимовою.

Особливої гостроти вона набуває з посиленням міжнародних контактів. Вони спричиняють необхідність створення універсальних транслітерацій, чим займається Міжнародна організація з питань стандартизації (англ. *ISO — International Organisation for Standardisation*).

Правила транслітерації. Офіційна система українсько-англійської транслітерації, що сьогодні застосовується при відтворенні українських власних назв засобами англійської мови у законодавчих та офіційних актах, оригінально була ухвалена рішенням Української комісії з питань правничої термінології від 19 квітня 1996 р. № 9 та після декількох законодавчих відхилень була відновлена (з незначною зміною у

відтворенні букви **щ**) постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55 «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею».

Основні її постулати:

- використання затвердженої системи не є обов'язковим при перекладі іноземних імен на українську мову;
- транслітерація повинна здійснюватися безпосередньо з української на англійську мову, без використання будь-якої додаткової мови;
- затверджена норма є обов'язковою для перекладу імен з української на англійську в законодавчих і офіційних актах;
- для стислості, система дозволяє для імен як місто «Zaporizhzhia» називатися як «Zaporizhia», «L'viv» як «Lviv» і т. д. Крім того, наведено короткий список офіційних варіантів написання назв: «Ukraine» (без використання артикля «the»), «Crimea» (на противагу «Крым»), «Black Sea» і «Sea of Azov». У деяких випадках «традиційні» форми можуть бути вказані в дужках після офіційної форми (таблиця 6.1).

Таблиця 6.1

Українська	Англійська	Коментарі	Приклад
1	2	3	4
А	A	-	Алушта — Alushta
Б	B	-	Борщагівка — Borshchahivka
В	V	-	Вишгород — Vyshhorod
Г	H	-	Гадяч — Hadiach; Згорани — Zghorany
Ґ	G	-	Ґалаган — Galagan
Д	D	-	Дон — Don
Е	E	-	Рівне — Rivne

Продовження таблиці 6.1

Є	Ye, ie	Ye — на початку слова, ie — в інших позиціях	Єнакієве — Yenakiieve; Наєнко — Naienko
Ж	Zh	-	Житомир — Zhytomyr
З	Z	-	Закарпаття — Zakarpattia
И	Y	-	Медвин — Medvyn
І	I	-	Іршава — Irshava
Ї	Yi, i	Yi — на початку слова, i — в інших позиціях	Їжакевич — Yizhakevych; Кадіївка — Kadiivka
Й	Y, i	Y — на початку слова, i — в інших позиціях	Йосипівка — Yosyivka; Стрий — Stryi
К	K	-	Київ — Kyiv
Л	L	-	Лебедин — Lebedyn
М	M	-	Миколаїв — Mykolaiv
Н	N	-	Ніжин — Nizhyn
О	O	-	Одеса — Odesa
П	P	-	Полтава — Poltava
Р	R	-	Ромни — Romny
С	S	-	Суми — Sumy
Т	T	-	Тетерів — Teteriv
У	U	-	Ужгород — Uzhhorod
Ф	F	-	Фастів — Fastiv
Х	Kh	-	Харків — Kharkiv
Ц	Ts	-	Біла Церква — Bila Tserkva
Ч	Ch	-	Чернівці — Chernivtsi
Ш	Sh	-	Шостка — Shostka

Продовження таблиці 6.1

Щ	Shch	-	Гоща – Hoshcha
Ю	Yu, iu	Yu — на початку слова, iu — в інших позиціях	Юрій — Yurii; Крюківка — Kriukivka
Я	Ya, ia	Ya — на початку слова, ia — в інших позиціях	Яготин — Yahotyn; Ічня — Ichnia

Примітки

1 Буквосполучення «зг» відтворюється латиницею як «**zgh**» (наприклад, Згорани — Zghorany, Розгон — Rozghon) на відміну від «**zh**» — відповідника української літери «**ж**».

2 М'який знак і апостроф латиницею не відтворюються.

3 Транслітерація прізвищ та імен осіб і географічних назв здійснюється шляхом відтворення кожної літери латиницею.

У випадку, якщо Вас не влаштовує транслітерований запис вашого прізвища та імені, Ви можете скористатись правом транскрибувати їх відповідно до своєї національної традиції, яке дає Цивільний кодекс України, глава 22, стаття 294.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- 1 Дорошенко С. І., Дудик П. С. Вступ до мовознавства. Київ : Вища школа, 1974. 295 с.
- 2 Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. Київ : Академія, 2009. 332 с.
- 3 Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. 361 с.
- 4 Реформатский А. А. Введение в языковедение. Москва : Просвещение, 1967. 536 с.
- 5 Семчинський С. В. Загальне мовознавство. Київ : АТ «Око», 1996. 327 с.

Л. М. Близнюк

ЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ У ВИВЧЕННІ
ЗВУКІВ. ГОЛОСНІ ТА ПРИГОЛОСНІ

Конспект лекції
з дисципліни
«ВСТУП ДО МОВОЗНАВСТВА»

Відповідальний за випуск Близнюк Л. М.

Редактор Решетилова В. В.

Підписано до друку 24.02.20 р.

Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 2,0. Тираж 35. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Український державний університет
залізничного транспорту,
61050, Харків-50, майдан Фейербаха, 7.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6100 від 21.03.2018 р.